

УДК 94:008(477)“1941/1944”

В. Є. Калашнікова

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ
«НОВОГО ПОРЯДКУ» (1941-1944 РР.): ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті висвітлюється теоретичні засади діяльності різних нацистських установ по відношенню до українських бібліотечних, музейних та архівних фондів в роки окупації. Автор звертає увагу на механізми вилучення та знищення культурних цінностей окупантами. Розглядається процес створення Центральної бібліотеки Вищої школи та Східної бібліотеки, його вплив на подальшу долю бібліотечного фонду України.

Ключові слова: історико-культурні цінності, Друга світова війна, бібліотеки, архіви, музеї.

З окупацією німцями території України тут був встановлений «новий порядок», в результаті чого під загрозою знищення опинилися і український народ, і економіка цієї країни, і культура. Українці, як представники групи східних слов'ян сприймалися, як вороги німців. Ця расова зверхність нацистів щодо української нації була підставою для зневажання її національної культури, цілеспрямованого її руйнування. Проте, на відміну від радянської історіографії, яка подавала політику нацистських окупантів лише як вандалізм, сучасні дослідники, зокрема, М.В. Коваль, Т.М. Себта, О.С. Оніщенко та інші звертають увагу на неоднозначне ставлення німців до історико-культурного надбання українців. З'ясування теоретичного аспекту політики окупантів по відношенню до історико-культурних цінностей України дає змогу визначити напрями пошуку втраченого Україною культурного надбання, з'ясувати, архівні фонди яких нацистських організацій можуть містити документи щодо розмірів знищених та вивезених бібліотечних, архівних та музейних фондів, а також напрямків їх транспортування.

Вивчення цього питання вітчизняними істориками розпочалося з проголошення незалежності України та розсекречення архівних фондів. Один з перших дослідників теоретичних засад діяльності нацистів по відношенню до предметів української культури є М.В. Коваль [1; 2; 3]. В своїх роботах він в загальних рисах змалював на чому базувалась політика нацистів в галузі культури та які механізми застосовувались для її реалізації.

Найбільше уваги попередні дослідники приділили діяльності штабу Розенберга, особливо в галузі бібліотечної справи. Це дослідження Т. Себти [4; 5], Н. Малолєтової та Л. Дубровіної [6], О. Оніщенко [7]. Ці роботи цінні тим, що в них поданий дуже якісний аналіз джерел, наявних в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України стосовно вивезення та знищення бібліотечних фондів України нацистами в роки окупації. Крім цього, статті містять документи, що були перекладені з німецької мови та вперше опубліковані, що є надзвичайним внеском дослідників для подальшого вивчення цього питання.

Необхідно також відмітити довідкові видання, що вийшли друком в останні роки і претендують стати настільною книгою дослідників долі історико-культурних цінностей України в роки Другої світової війни. Це, передовсім довідник-показчик Н. Кашеварової та Н. Малолєтової «Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны» [8]. В ньому розкривається склад і зміст київського масиву документів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, в книзі також опубліковані деякі документи штабу. Крім того, був виданий довідник присвячений долі бібліотечних зібрань Києва в роки війни, в якому робиться огляд не тільки вже згаданого масиву документів, а й фондів окупаційного періоду, що зберігається Державному архіві Київської області [9].

Нажаль, всі ці роботи присвячені діяльності Оперативного штабу Розенберга, проте як на території України діяли різні організації, які були зацікавлені в культурних цінностях. Мало вивченими також залишаються механізми пограбування українських музеїв та архівів.

Метою статті є висвітлення теоретичних засад та механізмів вилучення українських історико-культурних цінностей різними нацистськими організаціями.

Ідея історичної місії німецького народу в справі «захисту культурних цінностей від азіатського та більшовицького впливу» слугувала своєрідним прикриттям цієї грабіжницької політики лідерів Третього рейху. Необхідно зазначити, що не було єдиної окремої організації, до рук якої би потрапляли всі історико-культурні цінності з окупованих територій. Культурним надбанням України цікавилось багато конкуруючих нацистських установ, які належали до окремих військово-політичних структур фашистської Німеччини. Це – передовсім, представники Вермахту, Міністерство закордонних справ, Міністерство окупованих східних областей, СС, націонал-соціалістична партія. Всі вони мали різні інтереси, цілі та методи діяльності.

Внаслідок діяльності перелічених установ вивезення історико-культурних цінностей з території України часто було неkontrolьованим, особливо, коли мова йшла про територію, які тільки були захоплені окупантами і ще не були взяті під контроль Міністерством окупованих східних областей.

Наприклад, існують свідчення про те, що при групі армій «Південь» працювали фахівці з бібліотечної та архівної справ, які здійснювали обстеження бібліотек та архівів з метою конфіскації важливих матеріалів військового характеру, які в подальшому могли бути використані німецькими військовими. Зокрема, відомо, що в жовтні 1941 року цю роботу при просуванні військ групи армій «Південь» здійснювали уповноважений від Пруської державної бібліотеки д-р Вернер Шміц, а також уповноважений шефа військових архівів при

групі армій «Південь» полковник фон Гьодль. Ними були обстежені бібліотеки та архіви міст Києва, Бердичева та Житомира [7, с.38].

Крім того, в інтересах Головного імперського управління безпеки на території України діяла Оперативна команда VI Відділу «G» зазначеного відомства. Оперативну команду очолював унтерштурмфюрер СС доктор фон Ген. Оперативна команда виконувала завдання по відбору економічної, технічної, краєзнавчої літератури, а також статистичних матеріалів для дослідницьких інститутів цього управління. Збиранням географічних та геологічних видань й архівних матеріалів, що сприяли проведенню військових операцій та промислового «освоєнню» окупованих територій займалися спеціальні команди СС – науково-дослідного товариства «Спадщина» та воєнізовані геологічні групи.

Пограбування культурно-освітніх установ проводив і батальйон СС під командуванням штурмбанфюрера барона Ебергардта фон Кюнсберга – так званий батальйон особливого призначення. Він був підпорядкований Міністерству закордонних справ Німеччини і безпосереднім його начальником був Ріббентроп. Батальйон мав у своєму розпорядженні 4 роти і науковий штаб, укомплектований спеціалістами з різних галузей знань. На території України батальйон особливого призначення з'явився в кінці вересня 1941 року. З жовтня 1942 року цей батальйон отримав назву «Батальйон Ваффен-СС» [10; 2, с.17]. Зондеркоманда Кюнсберга «Потсдам» під керівництвом д-ра Пацака мала підгрупи в містах Києві, Львові, Одесі, Харкові, у Криму і діяла в межах військової групи армій «Південь» в Україні. Особливо цей батальйон відзначився на територіях «прифронтової зони» – Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської та Чернігівської областей [7, с.40; 3, с.243-244; 6, с.47]. Згідно до письмової заяви оберштурмфюрера СС доктора Ферстера про розграбування культурних цінностей на окупованій радянській території, «головне завдання батальйону полягало в тому, щоб негайно після падіння великих міст захоплювати культурні та історичні цінності, бібліотеки наукових установ, відбирати цінні видання книг, фільми, а потім відправляти усе в Німеччину» [11, с.463]. Перш за все зондеркоманди Кюнсберга цікавила виключно та література, що мала стратегічне й тактичне значення для рейху у період війни. Ними були переглянуті також фонди бібліотек державних установ, наукових інститутів, церков, соборів, музеїв.

Внаслідок паралельної діяльності різних нацистських установ, що займалися вилученням українських історико-культурних цінностей на сьогоднішній день залишається величезною проблемою встановлення обсягів вивезених цінностей і місця їх подальшого перебування, адже облік вивозимого майна майже не здійснювався у цей період.

Попередній облік бібліотечних, архівних та музейних фондів та експертиза їх цінності почали проводитись лише після запровадження сталого управління окупованими територіями. Саме тоді було визначено культурну, наукову та історичну цінність архівних матеріалів, музейних експонатів та книжкових фондів, на цей час припадає і призупинення стихійних пограбувань. Ці зміни у ставленні до історико-культурних цінностей були пов'язані з установленням управління окупованими територіями Рейхскомісаріатом та розгортанням діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга. Відносини між цими двома відомствами були узгодженими, проте діяльність їх була часто конкуруючою.

Вивіз історико-культурних цінностей за межі України був пов'язаний з низкою причин. Перш за все вся ця масштабна кампанія з відбору та вивезення архівних та бібліотечних фондів різного наукового та історичного профілю, змісту та цінності була викликана необхідністю розв'язання ідеологічних завдань нацистських владних структур (передусім, вивчення теорії та практики більшовизму та масонства). Ця кампанія була організована у досить короткий термін та за своїми масштабами не мала і досі не має аналогів в світовій історії. Вивезення ж музейних колекцій та окремих експонатів скоріше можна пов'язати з простою жагою наживи, яка притаманна людям та з бажанням стати власником окремих витворів мистецтва світового значення. Таким чином, вилучення історико-культурних цінностей відбувалося як в інтересах «третього рейху», так і в особистих цілях окремих виконавців. Велика кількість музейних експонатів потрапила до рук нацистських чиновників. Наприклад, губернатор «дистрикту Галичина» Ляш викрадені та утаєні від «рейху» цінності відправляв своїй дружині до Німеччини.

Переважну кількість музейних цінностей – картин, килимів, меблів – вивозили без будь-яких формальностей, просто викрадали. Дивлячись на своїх «шефів», привласнювали цінності і рядові. Втім, якщо міністри, губернатори, генерали прибирали до своїх рук за допомогою фіктивних «розписок» найцінніші колекції, то втягнуті у піратський розподіл «трофеїв» виконавці задовольнялися музейними чи бібліотечними «дрібничками», яким часто не було ціни.

Увінчував цю гігантську піраміду грабіжників особисто Адольф Гітлер. Він, замолоду художник, планував спорудити у рідному місті Лінці помпезну галерею «Музей фюрера». За його завданням директор Дрезденської картинної галереї Г. Поссе відбирав для цього музею найкращі картини з числа пограбованих у чужих музеях, у тому числі й України. Тому грабіжницьку акцію нацистів у літературі інколи умовно називають «акцією Лінц» [1, с.18; 2, с.16].

Однак, найбільш відомою організацією, що займалась обліком та відбором історико-культурних цінностей в Україні був Оперативний штаб Розенберга. Механізм привласнення культурної спадщини українського народу Оперативним штабом виглядав наступним чином – після вступу німецьких військ у той чи інший культурний центр, захоплювалися та консервувалися усі музеї, бібліотеки, картинні галереї тощо. На чолі кожного культурного закладу призначався уповноважений, який відповідав за збереження фондів, що ставали власністю «третього рейха».

Цей механізм захоплення та подальшого привласнення історико-культурних цінностей не був винятковим для території України. Спочатку він був апробований під окупації нацистами країн Західної Європи. Головною метою створення штабу Розенберга було «запобігання знищенню цінних культурних та історичних матеріалів, які можуть бути використані задля поширення світогляду нацистів» [12, арк.3]. Також, «Фюрер в своем распоряжении от 1.03.1942 г. отдал однозначный приказ штабу особого назначения собирать все материалы, которые могут быть использованы для планомерного духовного уничтожения наших идеологических противников, прежде всего евреев, масонов и большевизма» [13, арк.69].

Завдання штабу зумовлювалися численними наказами Верховного командування вермахту та керівниками рейху. Серед головних завдань у галузі бібліотечної та архівної справ було збирання матеріалів щодо «ідейних противників націонал-соціалізму, тобто з питань більшовизму, масонства та іудаїзму», відбір літератури для Східної бібліотеки; знищення матеріалів про ідейних противників націонал-соціалізму, що не були відібрані й могли слугувати ідейним противникам; обробка матеріалів ідеологічного змісту з метою створення аналітично-інформаційних праць із питань більшовизму, масонства та іудаїзму для створеної в Німеччині Центральної бібліотеки Вищої школи.

З початком окупації території України при «айнзатцштабі Розенберга» був створений спеціальний відділ – «Головна робоча група України», очолюваний спочатку гауптслейтером Зайботом, а потім штабайнзатцфюрером Антоном. Після просування німецьких військ далі по території України і в результаті захоплення міст, які були багаті на культурні цінності та знаходились на достатньо великій відстані від Києва, було вирішено створити ще кілька робочих груп. Зокрема, в період від 16 листопада 1941 року до 17 квітня 1942 року були створені робочі групи «Західна Україна» й «Південна Україна» з центрами відповідно у Києві та Херсоні, згодом ще дві робочі групи: Східної України та Криму з центрами, відповідно, у Дніпропетровську та Сімферополі, і вже в березі 1942 року було створено ще робочу групу Харкова. За станом на 30 квітня 1942 року найчисленнішою була робоча група Західної України – 27 чоловік, робоча група Східної України налічувала 9 чоловік, Південної України – 11 чоловік, Криму – 6 чоловік. Всього «Головна робоча група України» мала на цей час 53 співробітника [5, с.121].

Як вже зазначалось, діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга була підпорядкована в тому числі й інтересам Вищої школи. Ця установа була створена в якості партійного університету. До її завдань відносились: здійснення досліджень в галузі генетики, з расового питання, походження арійської нації та її історії, з питань релігії, історії, філософії тощо [7, с.46].

У 1939 р. було також ухвалено рішення про створення Центральної бібліотеки Вищої школи та низки науково-дослідницьких інститутів. Першим інститутом, що був відкритий 26 березня 1941 р. став Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, куди надійшло за період окупації лише з Києва понад 100 тис. прим. видань. До системи Вищої школи належали також Інститут німецької етнографії, Інститут релігієзнавства та Інститут біології і расової теорії, куди також направлялися бібліотечні фонди з України.

Поповнення фондів Центральної бібліотеки Вищої школи за рахунок книжкових фондів українських бібліотек супроводжувалося їх систематизацією відповідно до завдань Вищої школи та її спеціальних інститутів. Окрім явного акценту на німецьке питання в усіх галузях знань нацистські відомства були також зацікавлені в літературі, що містила економічні та історичні відомості про Україну, її населення, географічні умови, природні ресурси тощо. Якщо говорити про змістовний характер літератури, що цікавила нацистських окупантів, то тут не було ніяких особливостей – вивозилася література різноманітного змісту: наукова, мистецька, політична, економічна, довідкова, картографічна, релігійна, історична, а також усі колекції та зібрання.

При Оперативному штабі Розенберга була створена ще одна бібліотека – Східна бібліотека. Вона мала стати бібліотечним центром з історії та культури народів, які населяли так званий «східний простір» – росіян, українців, білорусів, прибалтійських народів, а також центром дослідження теорії та практики більшовизму. Крім того, Східна бібліотека Розенберга мала стати збірним пунктом усіх книжкових фондів, що були взяті на облік Оперативним штабом та зондерштабами.

Формування фондів Східної бібліотеки було розпочато взимку 1941-1942 рр. у Ризі, а у травні 1942 р. основні її фонди вже частково були перевезені до Берліна. Фонди Східної бібліотеки поповнювались головним чином за рахунок бібліотек міст Харкова та Києва. В загальній же кількості для Східної бібліотеки у Берліні з окупованих територій СРСР було вивезено понад півмільйона книг [2, с.16-17].

По мірі окупації території України та ознайомлення з її бібліотечними фондами було вирішено створити філію, яка б дублювала за основними фондами Східну бібліотеку у Берліні, та знаходилась би в Києві. Кращі за станом книжки та ті, які були наявні лише в одному примірнику відправлялись до Берліну, а дублікати залишались в Києві.

Не всі книги вилучались з бібліотек та вивозились, деякі залишались на місцях з метою вивчення та комплектації публічних бібліотек, що створювались на місцях.

Всі фонди бібліотек, що були взяті під контроль Оперативного штабу Розенберга підлягали обліку та перегляду, частина їх мала бути знищена у відповідності до спеціально складених списків. Про це свідчать перш за все «Основні правила для ревізії бібліотек» від 28 червня 1942 року, що були розіслані по бібліотекам окупованих територій. Згідно цих правил ревізія бібліотек мала на меті встановлення наявності книг, книжкових втрач, виділення небажаної літератури та вилучення літератури, що не має значення.

Вся ця різноманітна робота проводилась досить систематично, однак основним виконавцям не вдалося налагодити централізований контроль. Про це красномовно свідчить «Звіт про стан архівів, бібліотек та музеїв у Харкові», надісланий 26 березня 1943р. місцевою пошуковою групою доктору Георгу Вінтеру, керівникові німецького Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями. На його запит – «які культурні цінності вивезені німецькими службами з України до Німеччини з 1941 року» – повідомлялося, що для того, щоб дати відповідь, треба зробити «циркулярне опитування всіх генералів, обласних та міських комісарів», однак навряд чи будуть вірогідними їхні відомості: «квитанцій немає, СД, СС, колони Кюнсберга діяли за зачиненими дверима...» [14, с.7].

Таким чином, в результаті діяльності Оперативного штабу Розенбергу та інших нацистських організацій на окупованій території України починаючи з 1941 року було обстежено фонди бібліотек, музеїв, архівосховищ із метою виявлення найцінніших з точки зору рейху документів, колекцій і зібрань щодо окупованих східних територій. Також було організовано перегляд літератури, її реєстрацію, створення робочих картотек для подальшого надсилання знайдених видань до Східної бібліотеки, а також до Центральної бібліотеки Вищої школи.

Джерела та література

1. Коваль М.В. Доля української культури за "нового порядку" (1941-1944) // Український історичний журнал. – 1993. – №12.
2. Коваль М. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941-1944 рр. // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. – Вип.7. Культура і війна. Погляд через півстоліття. – К., 1996.
3. Коваль М.В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К., 1999.
4. Себта Т.М. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941-1944) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1999.
5. Себта Т.М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941-1943). – К., 2004.
6. Малолетова Н., Дубровіна Л. Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих східних територій у 1941-1944 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині // Пам'ятки: археографіч. щорічник. – К., 2003.
7. Онищенко О. Бібліотечний фонд України в контексті другої світової війни та її наслідків // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941-1943). – К., 2004.
8. Кашеварова Н., Малолетова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из Киевских собраний. – К., 2006.
9. Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941-1943). – К., 2004.
10. Зинич М.С. Вывоз нацистами отечественных культурных ценностей // www.agronmc.com.ua/nmcprop/pros39.html.
11. Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997.
12. ЦДАВО. – Ф.КМФ-8. – Оп.1.
13. ЦДАВО. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.378.
14. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи / Упоряд.: І. Лосієвський та ін.; Ред.: І. Блохіна та ін. – К., 1997.

Калашникова В. Е. Историко-культурные ценности Украины в условиях «нового порядка» (1941-1944 гг.): теоретический аспект

В статье освещаются теоретические основы деятельности различных нацистских организаций по отношению к украинским библиотечным, музейным и архивным фондам в годы оккупации. Автор обращает внимание на механизмы изъятия и уничтожения культурных ценностей оккупантами. Так же рассматривается процесс создания Центральной библиотеки Высшей школы и Восточной библиотеки, его влияние на дальнейшую судьбу библиотечного фонда Украины.

Ключевые слова: историко-культурные ценности, Вторая мировая война, библиотеки, архивы, музеи

Kalashnikova V. Ye. Ukrainian historical and cultural treasures in the «New Order» (1941-1944): The theoretical aspect

The article highlights theoretical foundations of the activity of various Nazi institutions in regarding Ukrainian library, museum and archival funds during the occupation. The author draws attention to the mechanisms of removal and destruction of cultural valuables by the occupants. The process of foundation of High School Central Library and Oriental Library, its influence on the future of the Ukrainian Library Fund is also considered in the article.

Key words: historical-cultural treasures, the World War II, libraries, archives, museums.